

Види ссавців-фітофагів Стрільцівського степу та значення їхньої середовищевірної діяльності для екосистем заповідника

Денис Лазарєв¹, Вадим Мороз¹, Лариса Королецька²

¹Луганський природний заповідник НАН України (Станція Луганська)

²Луганський національний університет імені Тараса Шевченка (Старобільськ)
e-mail: lazarevden@ukr.net; orcid: 0000-0002-8663-747X

LAZARIEV, D., V. MOROZ, L. KOROLETSKA. Species of herbivore mammals in Striltsivsky Steppe and their environment-forming role for the ecosystems of the nature reserve. — The article describes the key herbivore mammals species of in Striltsivsky Steppe. The authors noticed changes in the list of mammalian genera, namely, a decrease in the number of certain groups of characteristic steppe plant feeders, as well as the appearance and distribution of species common for forest biotopes. An increase in the number of large plant feeders (such as wild boar and roe deer) was noted, although the nature and scale of their environment-forming role are insufficient in suppressing reservogenic successions of the vegetation cover. Based on own observations and literature data analysis, the authors predict that the relevant trends in the flora and fauna composition in the reserve will continue in the future provided that the current regime of its territory remains the same.

Вступ

На фоні зникнення крупних травоядів і розвитку резерватогенних сукцесій рослинного покриву Стрільцівського степу зазнає суттєвих змін і склад степової фауни. Дані про степову теріофауну заповідника «Стрільцівський степ» наведено в працях співробітників заповідника та сторонніх дослідників (Марочкина *et al.* 1990; Кондратенко *et al.* 2006; Загороднюк & Кондратенко 2006; Загороднюк & Коробченко 2008; Боровик 2012). Зміни у складі теріофауни «Стрільцівського степу» описано у багатьох працях (Боровик 1999, 2009; Кондратенко 2006; Кондратенко & Боровик, 2006; Кондратенко & Загороднюк, 2006б). Аналіз поточного складу фауни і біотопної приуроченості окремих видів та порівняння нових даних з даними попередніх періодів дослідження дозволяють оцінювати зміни в природних комплексах.

Матеріал зібрано протягом 2017–2020 рр. Також використано дані з «Літопису природи» Луганського природного заповідника за 1991–2019 рр., позначені далі по тексту як «Літопис». Мета роботи — представити дані про сучасний стан популяції ссавців-фітофагів Стрільцівського степу, узагальнити їх та порівняти з результатами попередніх досліджень.

Стан популяцій видів ссавців-фітофагів заповідника

Види розглянуто трьома групами: 1) види зі зростаючою чи стабільною чисельністю, заселені види; 2) нечисленні види та види, існування яких в ставиться під сумнів; 3) Види, які не реєструються протягом останніх років.

Види зі зростаючою чи стабільною чисельністю, заселені види

Таких видів — дев'ять: свиня дика, сарна європейська, заєць сірий, бобр річковий, сліпак східний, ондатра звичайна та три види дрібних гризунів.

Свиня дика (*Sus scrofa*). Звичайний вид. Вперше відмічений в Стрільцівському степу в 1974 р. (Скоков *et al.* 1992). Останніми роками його чисельність в заповіднику постійно зростає. Впродовж 2016–2020 рр. встановлено що цей вид розмножується в заповіднику. В рік фіксується по 4–6 виводків (Літопис). Впродовж сезонів 2019–2020 рр. нами зареєстровано візуально зустрічі свині дикої, а також сліди життєдіяльності цих тварин. Зафіксовано окремі особини на фотопастку (рис. 1 а). За результатами зимового маршрутного обліку, в січні 2020 р. чисельність виду на території заповідника та в його околицях склала 67 особин. Влітку того ж року чисельність трималася на рівні 35 особин. Облік чисельності свині в заповіднику у січні 2020 р. засвідчив абсолютний її максимум за останні роки спостережень. В 2018 р. на території заповідника відмічали близько 30 особин, протягом 1990-х та 2010 рр. чисельність свині в заповіднику не перевищувала 5–7 ос. (Літопис). Суттєве підвищення чисельності могло бути пов'язано як зі збільшенням чисельності, так і з полюваннями в Міловському районі взимку, коли тварини знаходили безпечне місце перебування на заповідній території.

Сарна європейська (*Capreolus capreolus*). Кількісні показники цього виду також зростають протягом останніх років і за результатами зимових обліків 2020 р. чисельність сарни в заповіднику складає 16 осіб. Цей вид розмножується в заповіднику. Для порівняння, протягом першої декади ХХІ ст. в заповіднику реєструвалося не більше 5–6 особин, у 2016–2018 рр. чисельність зросла до 10 особин (Літопис). В 2020–2019 рр. козуль неодноразово спостерігали візуально та зареєстровано 1 особину на фотопастку (рис. 1 б).

Рис. 1. Реєстрації окремих видів ссавців фотопасткою на території старої садиби: а — свиня дика; б — сарна європейська. Фото 28–30.10.2020 рр.

Заць сїрий (*Lepus europaeus*) Звичайний фоновий вид Стрільцівського степу. Чисельність зайця взимку 2020 року склала 4 особини, в теплий період року спостерігалось більше 15 особин на території заповідника. Чисельність цього виду протягом 2010–2020 рр. є відносно стабільною, але меншою порівняно з чисельністю останньої декади ХХ ст. коли фіксувалося від 14 до 40 особин (Літопис), в середньому — 4–5 особин на 100 га (Кондратенко & Боровик 2006). Таке коливання чисельності зайців протягом року зазвичай відбувається внаслідок появи виводків у весняно-літній період, а взимку — надання тваринами переваги місцям поближе до долини річки Черепаха, тому й подалі від території заповідного ядра.

Бобер річковий (*Castor fiber*). У серпні 1981 р. одна сім'я була випущена до р. Черепаха (Скоков *et al.* 1992). Зараз в межах заповідника і охоронної зони бобер є звичайним видом, чисельність якого продовжує зростати. В долині річки Черепаха в межах охоронної зони заповідника, станом на осінь 2020 р. знайдено 7 родин. Середовищетвірна діяльність бобрів дуже значна, вона призвела до цілого ряду негативних наслідків, зокрема до підтоплення деяких лучно-болотяних ділянок, знищення та пошкодження деяких дерев в заплавах лісах в долині річки Черепаха. Крім того, нами постійно реєструвалися повністю або частково згризені дерева в заплавному лісі вздовж р. Черепаха, побудовані платини, канали, хатки (рис. 2 а).

Сліпак східний (*Spalax microphthalmus*). Звичайний степовий вид ссавців. На весні 2020 р. чисельність склала 0,9 особин/га, що дорівнює 932 особинам на всю територію заповідника (1036,5 га). Для порівняння, протягом першої декади ХХІ ст. чисельність цього виду на території заповідника коливалася від 0,6 до 1,7 особин/га (дані Є. М. Боровика з Літопису).

Ондатра звичайна (*Ondatra zibethicus*) — адвентивний вид, що є досить звичайним в коловодних біотопах в районі Стрільцівського степу. В 2019–2020 рр. співробітники заповідника відмітили 5 знахідок ондатри в середній течії річки Черепаха в межах заповідника та охоронної зони, одна з знахідок зареєстрована на фотопастку (рис. 2 в). В долині річки Черепаха співробітниками заповідника зафіксовано 2–3 хатинки ондатри.

Дрібні гризуни. За сумою різних спостережень (без спеціального обліку) чисельність мікромамалій є досить стабільною. Останнім часом в Стрільцівському степу все частіше реєструються візуальні зустрічі, трупи та фіксація на фотопастки соні лісової (*Dryomys nitedula*), загалом протягом 2019–2020 рр. було 5 знахідок (рис. 2 з). Восени 2019 р. відмічено знахідку мишака уральського (*Sylvaemus uralensis*) — знайдено труп на ґрунтовій дорозі в межах нової території заповідника. За період 2019–2020 року співробітниками двічі виявлено трупи «червонокнижного» хом'ячка сірого (*Cricetulus migratorius*) (рис. 2 б): один з них — на дорозі «Криничне–Великоцьк», другий — на степовій ділянці в районі «21-го ставка» (охоронна зона).

Рис. 2. Реєстрації присутності окремих видів ссавців-фітофагів у заповіднику: *a* — хатка бобра в пригірловій частині Крейдяного яру. Фото автора 21.01.2020 р.; *b* — хом'ячок сірий біля «21-го ставку» (охоронна зона заповідника). Фото автора 3.09.2019 р.; *c* — ондатра звичайна, р. Черпаха. Фото зроблене фотопасткою 01.06.2020 р.; *d* — труп вовчка лісового на дорозі біля поля в охоронній зоні заповідника. Фото автора 15.05.2020 р.

Нечисленні види та види, існування яких в ставиться під сумнів

Таких видів — три: бабак степовий, щур водяний, лось європейський.

Бабак степовий (*Marmota bobak*) — у минулому чисельний вид гризунів заповідника. Зараз його чисельність суттєво зменшилася: за 2020 р. обліковано 106 особин, що незрівняно менше чисельності у кілька тисяч особин в сучасних межах заповідника в середині та II половині XX ст. Дослідники стверджують, що зниження чисельності бабака пов'язане з поширенням резерватогенних сукцесій, що не відповідає умовам існування цього виду (Боровик 2006; Токарський 2009). Кількісний показник популяції свідчить про загрозу зникнення цих звірів на території заповідника. Стан родинних ділянок на території заповідника характеризується як нестійкий.

Щур водяний (*Arvicola amphibius*). Нечисельний вид, що зустрічається в заплаві р. Черпаха (Кондратенко & Боровик 2006). Є рідкісним на сході України. Вірогідні причини зниження його чисельності — зарегулювання водотоків та інтродукція ондатри (Загороднюк 2006). Поселення виду ймовірно по річці Черпаха та в прилеглий ділянці Крейдяного яру. Одну задушену хижаком дорослу особину щура водяного (рис. 3) знайдено 3 червня 2017 р. біля поселення лисиці звичайної, в низовині Крейдяного яру.

Лось європейський (*Alces alces*). Зустрічі цього виду в Стрільцівському степу спорадичні (Скоков *et al.* 1992; Кондратенко & Боровик, 2006).

Рис. 3. Труп щура водяного, знайдений біля нори лисиці в низовині Крейдяного яру. Фото В. Мороза 3.06.2017 р.

16 червня та 23 липня 2019 р. зафіксовано сліди лося на березі «21-го ставка» (охоронна зона заповідника). Вірогідно, це мігрант, що заходить в охоронну зону заповідника зі сторони РФ у пошуках водопою. Умов для постійного перебування цього виду в заповіднику фактично немає.

Види, які не зареєстровано протягом останніх років

Деякі види середньорозмірних фітофагів не реєструвалися на території Стрільцівського степу протягом останніх десятиків років (табл. 1). Таких видів — три: тушкан великий, ховрах крапчастий, хом'як звичайний.

Тушкан великий (*Allactaga major*) згадується в працях кінця ХХ ст. (Боровик 1999; Кондратенко & Боровик 2006) як вид, що іноді зустрічається на пасовищах в охоронній зоні. 1 екземпляр здобутий в заповіднику 16.05.1982 р. (Загороднюк & Коробченко 2008). Зник в заповіднику та в його охоронній зоні на початку або в середині 1990-х рр.

Ховрах крапчастий (*Spermophilus suslicus*). Був звичайним видом в Стрільцівському степу (заповідник, та пасовища охоронної зони), де його чисельність складала у 1980-х рр. до 2 особин на 100 конусо-діб (Марочкина & Тімошенко, 1990, цит. за: Кондратенко & Загороднюк 2006). Згаданий у праці О. Кондратенка та Є. Боровика (2006), як вид, що зник на території Стрільцівського степу. Останні достовірні знахідки відмічені у 1992 р. Є. Боровиком (Літопис). Зник у заповіднику біля 1994 р.

Ховрах, як і тушканчик, раніше був звичайним видом на пасовищних ділянках цілинного степу і в інших районах Луганщини, зокрема в Придеркуллі (Біловодський район) (Мележик 2015). В умовах сучасного незначного пасовищного навантаження на степові ділянки, вірогідність існування популяцій цих видів в межах і околицях Стрільцівського степу дуже низька.

Хом'як звичайний (*Cricetus cricetus*). Рідкісний у регіоні вид. У Стрільцівському степу здобувався тричі — у 1985, 1986 та 1990 рр. (Марочкина 1987; Загороднюк & Коробченко 2008). У огляді О. Кондратенка та Є. Боровика (2006) відмічено, що цей вид «останнім часом вже не реєструється, а раніше спостерігався в чагарниковому степу». Вірогідно, вид зник у Стрільцівському степу протягом останніх 25–30 років.

Зміни фауни

Дрібні ссавці що поширюють свій ареал в степовій місцевості

Цікавим фактом є поступове проникнення в степові регіони лісових видів. Їх раніше не реєстрували у заповіднику або вони були рідкісними. Так, у 1994 р. в охоронній зоні заповідника вперше відмічено знахідку нориці рудої (*Myodes glareolus*) — виду лісового комплексу, що раніше не реєструвався на цій території (Кондратенко & Загороднюк 2006 а) (табл. 1).

Порівняння списків видів, що зникли і з'явилися в заповіднику

Наприкінці ХХ й на початку ХХІ ст. відмічено зникнення деяких степових видів і появу лісових, але так само сталося і з рівнями чисельності: чисельність і частота реєстрацій степових видів зменшилися (наприклад: бабак, хом'ячок сірий), натомість чисельність та частота зустрічей (реєстрацій) лісових видів — зросли (наприклад: соя лісова, нориця лісова і т.д.).

Такі порівняння наведено в таблиці 1.

Середовищевірне значення окремих груп ссавців-фітофагів

Сучасний стан степових фауністичних комплексів свідчить про те, що зникнення із степових екосистем крупних та середньорозмірних фітофагів веде за собою подальшу трансформацію степової екосистеми в цілому. Поява в степових екосистемах нехарактерних для степового біотопу видів, також призводить до певних змін у їх режимі. За результатами спостережень 2009–2019 рр. (Літопис) відмічається збільшення чисельності деяких крупних фітофагів, зокрема свині дикої і сарни європейської, але попри це, характер і масштаб їх середовищевірної діяльності не сприяє збереженню типової степової рослинності і популяцій окремих фонових видів ссавців.

Рийна діяльність свині дикої, що зараз є чисельним видом у заповіднику, носить здебільше «розпушувальний» характер. Площа знайдених у 2020 р. ритвин свині, вік яких не перевищує одного року, становить близько 3 % від площі заповідника. Свині розорюють поверхневий шар ґрунту глибиною від 5 до 25 см. На розпушених ділянках інтенсифікується аерація ґрунтів, уповільнюється випаровування, із ґрунтом перемішуються підстилка, екскреції та трав'яний покрив, що сприяє мінералізації органіки.

Таблиця 1. Зникнення та поява окремих видів у заповіднику за останні 40 років

Назва виду	Терміни зникнення	Терміни появи
<i>Spermophilus suslicus</i> — ховрах крапчастий	1994–1995	–
<i>Allactaga major</i> — тушкан великий	Протягом 1990-х рр.	–
<i>Cricetus cricetus</i> — хом'як звичайний	Протягом 1990-х рр.	–
<i>Myodes glareolus</i> — нориця руда	–	1994
<i>Castor fiber</i> — бобер річковий	–	1982

Свині утворюють «купальні», де вони позбавляються від різних ектопаразитів; такі купальні є й на території заповідника (рис. 4 а). У таких місцях ґрунт розсипається в пил і здебільшого розвіюється вітром, таким чином порушується та горизонтально мігрує у просторі найродючіший ґрунтовий горизонт (Булахов *et al.* 2007). В результаті рийної діяльності свині дикої пошкоджується рослинний покрив, знищується дернинно-злакова основа травостою, пошкоджуються вегетативні частини рослин (тюльпан, гадючник тощо), формуються осередки заростей рудеральних видів.

Вплив сарни європейської на розвиток резерватогенних сукцесій в порівнянні з іншими видами ратичних зовсім незначна. Низька чисельність особин та характер харчування не впливають на стримування заростання території чагарниками та деревами, зменшення висоти та кількості сухого травостою. Впродовж сезону нами фіксувалися сліди харчування сарни. Нами було зафіксовано сліди кормової діяльності сарни на схилах до річки Черепаха, а саме з'їдені верхів'я молодих паростків дерев на висоті 60–90 см. З'їдання молодих паростків не здійснюється до ступеню припинення росту, дерева та чагарники швидко відновлюються.

Вище перелічені стадні види тварин, що мешкають у степу, в результаті великої кількості добових міграцій мають значний вплив на рослинність. Використовуючи переважно одні й ті самі шляхи для міграцій, утворюють стежки, на яких пошкоджують рослинний покрив (рис. 4 б).

Рис. 4. Сліди середовищевірної діяльності крупних фітофагів: а — купальня свині дикої, квартал 47 старої території заповідника (цилинний степ). Фото автора 6.09.2020 р.; б (внизу) — вид на систему стежок ратичних на правому схилі Глиняного яру (охоронна зона заповідника). Фото автора 28.08.2020 р.

Огляд угруповань крупних фітофагів свідчить, що їхня чисельність не впливає на розвиток резерватогенних сукцесій. За таких умов збереження популяцій середніх фітофагів, зокрема фонового виду Стрільцівського степу бабака степового, ускладнюється. В свою чергу, бабак відіграє не менш важливу середовищевітвірну роль і стан його популяції суттєво впливає на зміни в екосистемі. Риуча діяльність бабака трансформує мікрорельєф місцевості, вносить мозаїчність в рослинність (рис. 5 а) (Кондратюк *et al.* 1988) й призводить до змін видового складу фауни (Токарський 2008).

Крім того, ґрунт винесений бабаками на поверхню та змішаний з поверхневим шаром, веде до змін рослинного покриву. Травостій на бутанах відрізняється більшою висотою, появою рудеральних видів (рис. 5 а). На жилих ділянках бабака нами спостерігалось винесення на поверхню крейди (в середині та нижній частині Крейдяного яру, на схилах до річки Череха), глини (у верхів'ях Крейдяного яру, на схилах до річки Череха ближче до Глиняного яру). Основну масу з винесених материнських порід в Стрільцівському степу складає крейда (близько 85 % з усіх житлових бутанів).

В умовах сучасного різкого зниження чисельності більш відтягнутим результатом середовищевітвірної ролі бабака є заростання старих покинутих бутанів караганою чагарниковою (*Caragana frutex*) та мигдалем низьким (*Amgdalus nana*) (Кондратюк *et al.* 1988), що сприяє подальшому розвитку резерватогенних сукцесій (рис. 5 б).

Вплив сліпака на перетворення ґрунтового покриву схожий. Він виносить на поверхню ті самі материнські породи, що і бабак, змішуючи їх з чорноземом. Викиди ґрунту не такі великі і щільні як на бутанах бабака, тому рослинність на них має все ж таки інший характер. Дерновинні злаки гинуть в перший рік після утворення викиду ґрунту сліпаком, проте кореневищні злаки легко пробиваються крізь тонкий шар ґрунту (Токарський 2008). Рослинність на викидах ґрунту сліпака відновлюється до характерних видів лише за декілька років, тому в степу впродовж сезону можна бачити розмиті викиди ґрунту віком до року, що ще не встигли зайнятися рослинами.

Рис. 5. Характер степової рослинності: а — типовий характер рослинності біля житлових нор бабака. Фото автора 15.05.2020 р.; б — карагана чагарникова (*Caragana frutex*) на ділянці заподіяного ядра (стара територія) Фото автора 09.05.2020 р.

Це також залежить від характеру навколишнього рослинного покриву і спроможності рослин пробиватися крізь шар рихлого ґрунту. В 2020 р. на обліковій площі в 15 га нами нараховано 1106 викидів ґрунту (73,7 на 1 га).

Також нори бабаків відіграють важливу роль як поселення для степової ентомофауни, так і для різних представників фауни степу. Нори бабака як житло використовують в заповіднику такі види як ропуха зелена (*Bufo viridis*), полоз візерунковий (*Elaphe dione*), огар (*Tadorna ferruginea*), кам'янка попеляста (*Oenanthe isabellina*), лисиця звичайна (*Vulpes vulpes*) та різні види комах. Бабак виступає як компонент харчування у вовка (*Canis lupus*), лисиці звичайної, а в недалекому минулому – тхора степового (*Mustela evermanni*) та лисиці степової (*Vulpes corsac*). Як тимчасове укриття нори бабака окрім лисиці використовують заєць сірий (*Lepus europaeus*), ящірка прудка (*Lacerta agilis*), ропуха звичайна (*Bufo bufo*) тощо (Чередниченко 2008).

Упродовж року нами відмічено використання нір бабака гадюкою степовою (*Vipera renardi*). Також мало місце використання гадюкою викидів землі біля нір, на яких вони гріються під сонцем, оскільки витоптана поверхня ґрунту біля нор бабака є одним з небагатьох місць, вільних від рослинності, де можуть грітися під сонцем плазуни та земноводні.

Кризовий стан фауністичних угруповань у Стрільцівському степу зумовлений зникненням крупних траводів (Загороднюк 1999), внаслідок чого в степах відбуваються значні трансформації, зокрема збільшуються площі заростання степу чагарниками, збільшується висота травостою та сухих залишків, зменшується чисельності середньорозмірних фітофагів.

Резерватогенні сукцесії степової рослинності створюють умови для збільшення різноманіття та поширення в регіоні типових лісових видів дрібних ссавців. Древа та чагарники надають більше екологічних ресурсів для дрібних фітофагів. Така структура рослинного покриву надає можливість існування в заповіднику не тільки степових видів, але й видів, не схильних до існування в степу, таких як соні лісові, мідичі звичайні, мишаки лісові й жовтогруді, мишівки донські, а останнім часом й нориці лісові.

Висновки

Сучасний склад крупних і середньорозмірних фітофагів не забезпечує умови для стримування розвитку резерватогенних сукцесій. Головним індикатором цього процесу виступає фоновий вид — бабак степовий, чисельність якого має стійку тенденцію до зниження, а також інші типово степові види, які давно не рееструються в Стрільцівському степу (тушкан великий, ховрах крапчастий) і для яких сучасні умови рослинності Стрільцівського степу не відповідають їхнім екологічним потребам. Зміни складу теріофауни Стрільцівського степу характеризуються появою та розселенням видів, що характерних для лісових біотопів.

Встановлено збільшення чисельності деяких видів фітофагів порівняно з даними першої декади ХХІ ст., а саме такі види як кабан дикий, сарна європейська, бобер річковий. Характер і масштаб середовищевірної ролі сучасного складу крупних фітофагів Стрільцівського степу не є достатнім для стримування заростання степу чагарниками та зменшення висоти травостою, сухих залишків рослинності, а в деяких випадках навіть сприяє збільшенню рясності рудеральної рослинності, внесення мозаїчності в рослинний покрив (рийна діяльність свині дикої, бабака степового).

При збереженні сучасних умов режиму заповідання, без розробки плану організації території і застосування дієвих біотехнічних заходів тенденції щодо змін тваринного світу Стрільцівського степу зберігатимуться.

Подяки

Автор висловлює свою подяку всім тим колегам, які сприяли цьому дослідженню, зокрема Л. П. Боровик та І. В. Загороднюку за редактування та оформлення тексту, В. А. Морозу за надані в користування фотографії.

Література

- Боровик, Е. Н. 1999. Численность редких и охраняемых видов млекопитающих в заповедном массиве «Стрельцовская степь». *Вестник зоологии*, 4–5: 15.
- Боровик, Е. Н. 2006. Динамика численности сурка (*Marmota bobac* Muller, 1776) на территории заповедника «Стрельцовская степь». *Фауна в антропогенному середовищі*, Луганськ, 212–216. (Серія: Праці Теріологічної школи; Вип. 8).
- Боровик, Е. Н. 2009. Мониторинг зоологических компонентов степных эталонов в условиях резерватных сукцессий на примере сурка степного. *Степи Северной Евразии*. Материалы V Международного симпозиума. Газпромнефть, Оренбург, 171–173.
- Боровик, Є. М. 2012. Сучасний стан популяцій мікромамалій Стрільцівського степу. *Динамика біорізноманіття 2012*: Збірник наукових праць. Вид-во ЛНУ імені Тараса Шевченка, Луганськ, 118–120.
- Булахов, В. Л., О. Є. Пахомов, В. Я. Гассо. 2007. Середовищевірна активність тварин як функціональний елемент екосистеми. *Біорізноманіття та роль тварин в екосистемах* (Матеріали IV Міжнародної наукової конференції). Вид-во ДНУ, Дніпропетровськ, 3–7.
- Загороднюк, І. В. 1999. Степове фауністичне ядро Східної Європи: його структура та перспективи збереження. *Доповіді Національної академії наук України*. № 5: 203–210.
- Загороднюк, І. В. 2006. Савці східних областей України: склад та історичні зміни фауни. *Теріофауна сходу України*. Луганськ, 217–259. (Серія: Праці Теріологічної школи; Вип. 7).
- Загороднюк, І., О. Кондратенко. 2006. Аловиди «бернських» видів гризунів. *Теріофауна сходу України*. Київ, 183–188. (Серія: Праці Теріологічної школи; Вип. 7).
- Загороднюк, І., М. Коробченко. 2008. Раритетна теріофауна східної України: її склад і поширення рідкісних видів. *Раритетна теріофауна та її охорона*. За ред. І. Загороднюка. Луганськ, 107–156. (Серія: Праці Теріологічної школи; вип. 9).
- Кондратенко О. В. 2006. Історія досліджень мікротеріофауни регіону Донецько-Донських і Донецько-Приазовських степів. *Теріофауна сходу України*. Луганськ, 8–17. (Серія: Праці Теріологічної школи; Вип. 7).
- Кондратенко, А., Е. Боровик. 2006. Теріологические исследования в заповеднике «Стрельцовская степь». *Теріофауна сходу України*. Луганськ, 18–23. (Серія: Праці Теріологічної школи; Вип. 7).

- Кондратенко О., Загороднюк І. 2006а. Мікротеріофауна заповідних ділянок Східної України за результатами обліків пастками і канавками. *Теріофауна сходу України*. Луганськ, 120–135. (Серія: Праці Теріологічної школи; Вип. 7).
- Кондратенко, О., Загороднюк І. 2006б. Зональні фауністичні угруповання дрібних ссавців східної України та їх історичні зміни. *Теріофауна сходу України*. Луганськ, 167–173. (Серія: Праці Теріологічної школи; Вип. 7).
- Кондратенко О. В., І. В. Загороднюк, М. Товпинець. 2006. Нариси про рідкісні види степових ссавців для нового видання Червоної книги України. *Теріофауна сходу України*. Луганськ, 204–210. (Серія: Праці Теріологічної школи; Вип. 7).
- Кондратюк, Е. Н., Р. І. Бурда, Т. Т. Чуприна, М. Т. Хомяков. 1988. *Луганский природный заповедник: Растительный мир*. Наукова думка, Київ, 1–187.
- Мележик, О. 2015. Рідкісні види середньорозмірних ссавців Придкерулля (Луганщина) та стан їхніх популяцій. *Дослідження ссавців степових регіонів*. Київ, 154–159. (Серія: Novitates Theriologicae; Pars 9).
- Марочкина, В. В. 1987. Видовой состав и численность хомяковых в степных заповедниках юго-востока Украины. *Хомяковые фауны Украины: фаунистика, систематика, экология и практическое значение. Часть 3*. Киев, 3–6. (Ин-т зоол. АН УССР, Препринт № 87.8).
- Марочкина, В. В., В. А. Тимошенко. 1990. Материалы по численности и распространению грызунов юго-востока Украины. *Динамика численности грызунов в некоторых регионах Украины*. Киев, 10–16. (Ин-т зоол. АН УССР, Препринт № 90.15).
- Скоков, А. П., В. Л. Кочегура, В. А. Тимошенко. 1992. *Позвоночные животные Луганского заповедника (Аннотированные списки видов)*. Москва, 1–56. (Серія: Флора и фауна заповедников СССР; Вип. 48).
- Токарський, В. 2008. Степной сурик (*Marmota bobak*) как структурно-функциональное звено в степных биоценозах Украины. *Раритетна фауна та її охорона*. Луганськ, 243–249. (Серія: Праці Теріологічної школи; Вип. 9).
- Токарський, В. А. 2009. Розміщення, щільність та чисельність бабака (*Marmota bobak* Muller, 1776) в Луганській області на межі ХХ та ХХІ століття. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Біологія*, 26: 27–41.
- Чередниченко, В. 2008. Роль сурка в степном биоценозе северо-востока Украины. *Раритетна фауна та її охорона*. Луганськ, 279–280. (Серія: Праці Теріологічної школи; Вип. 9).

Резюме

ЛАЗАРЄВ, Д., В. МОРОЗ, Л. КОРОЛЕЦЬКА. Види ссавців-фітофагів Стрільцівського степу та значення їхньої середовищевірної діяльності для екосистем заповідника. — Описано характерні види ссавців-фітофагів Стрільцівського степу. Встановлено, що склад теріофауни зазнає змін, а саме спостерігається зниження чисельності окремих груп характерних степових фітофагів і відмічається поява та поширення видів, характерних для лісових біотопів. Визначено збільшення чисельності крупних фітофагів (свині дикої, сарни європейської), характер і масштаб середовищевірної ролі яких є не достатнім для стримування розвитку резерватогенних сукцесій рослинного покриву. На основі власних спостережень і аналізу літературних даних спрогнозовано, що відповідні тенденції зміни рослинного і тваринного складу заповідника зберігатимуться і надалі за умов збереження сучасного режиму території.